Een overval op het huis van de predikant Smook te Grotegast in Groningen in 1759.

In de nacht van acht op negen maart 1759 pleegde een bende bestaande uit zes joden een inbraak bij de predikant Johannes Smook te Grotegast. De bende stond onder leiding van Salomon Elias alias Slome Reisiger, een man die ten tijde van de inbraak al een heel crimineel verleden achter zich had. De groep bestond verder uit Jochiel, Liebman Koolboer, Lange Joseph, Dikke Joseph en Abraham Mokkel. Doordat de inbraak goed georganiseerd was verliep zij succesvol; de buit was niet onaanzienlijk: veel zilverwerk en geld. De voortvarendheid van de bende was te groot geweest voor de dienstmaagd van Smook, Jantje Harms: zij liet bij de inbraak het leven. Smook zelf kwam met de schrik vrij.

Nadat hij door zijn buren was bevrijd deed Smook aangifte bij het gericht van Westerdeel-Langewold, in wier jurisdictie Grotegast was gelegen. De Hoge Justitiekamer in Groningen, het hoogste provinciale gerechtshof, werd eveneens op de

hoogte gesteld. De procureur van dit Hof werd opgedragen alles in het werk te stellen wat kon leiden tot het opsporen en arresteren van de daders. De procureur-generaal stelde dadelijk een onderzoek in hetgeen leidde tot de arrestatie van Salomon Elias en twee handlangers. De anderen hadden zich door vlucht aan arrestatie weten te onttrekken. Dit verklaard waarom van de groep van twintig personen die voor arrestatie in aanmerking kwamen er maar drie gearresteerd werden. Tegen de drie verdachten stelde de Hoge Justitiekamer een gerechterlijk onderzoek in. Een lijvig procesdossier vormde uiteindelijk de neerslag van dit gerechterlijk onderzoek.

Een aantal jaren geleden nam ik kennis van dit dossier in het kader van een onderzoek naar joden in Groningen. Bij doorneming van de stukken in het dossier werd mijn nieuwsgierigheid gewekt. Het leek namelijk niet om een doodgewone inbraak te gaan. Er was sprake van een inbraak begaan door een "bende van gauwdieven" met aan het hoofd een heuse "capitein" of "luitenant". Dit prikkelde mijn

verbeelding. Ik wist dat er in de achttiende eeuw sprake was van het bestaan van roversbenden, die voornamelijk uit joden bestonden. Tenminste de autoriteiten gingen hiervan uit. Zij hadden immers meermalen plakkaten uitgevaardigd tegen het inkomen van zogenaamde vreemde joden of smousen in deze provincie. En als reden voor afkondiging gaf men op beducht te zijn voor het inkomen van roversbenden, die in delen van het naburige Duitsland actief waren. Ook in andere provincies in de Republiek waren dergelijke plakkaten uitgevaardigd. Maar zelf was ik nog nooit gestuit op een spoor, die het bestaan van een dergelijke bende aannemelijk maakte. Dit kon natuurlijk een gevolg zijn van de effectiviteit van de in de plakkaten afgekondigde maatregelen. Maar dat betwijfelde ik. Het verbieden van diefstal heeft bij mijn weten nog nooit diefstal voorkomen.

In het dossier is ook sprake van verwijzing naar roofovervallen in andere delen van de Republiek. Dit, en de verschijning van een studie in Duitsland over roversbenden in de achttiende eeuw, verminderde mijn aanvankelijk scepsis. Ik

besloot dan ook aan de hand van de stukken in, wat ik maar het dossier Smook zal noemen, verder speurwerk te verrichten. Om een lang verhaal kort te maken: dit onderzoek voerde mij langs vele archieven in den lande en soms zelfs daarbuiten. Het was als een sneeuwbal die steeds groter werd.

Tijdens dit onderzoek bleek ook dat ik weinig houvast had aan het begrip "bendes". Ik moest naar andere begrippen omzien om greep te krijgen op het archiefmateriaal. Steeds weer namelijk kwam ik dezelfde personen tegen, maar ook steeds in wisselende samenstellingen. Een duidelijke leider scheen niet aanwezig te zijn. Het samenstellen van biografietjes bleek de meest geschikte manier te zijn om de structuur en de samenstelling van de bende te achterhalen. Verder ontleende ik aan de sociale wetenschappen het neutrale begrip "netwerk". Met behulp van deze theorie bleek ik plotseling veel beter greep te krijgen op het archiefmateriaal.

U zult zich afvragen wat een netwerk is? Welnu in het kort gezegd is dat het totaal van relaties dat een persoon verbindt met andere personen. En een netwerk houdt pas op als de

persoon in kwestie sterft. Grenzen in ruimte zijn moeilijk te trekken. Iemand die veel reist zal geografisch gezien een wijd verspreider netwerk bezitten dan iemand die zijn hele leven in een dorp woont. Zo goed als individuele personen een netwerk hebben, hebben ook groepen netwerken. Het netwerk van boeren in een dorp zal er anders uitzien, dan de handelaren die hun waren in het hele land te koop aanbieden.

Binnen dergelijke netwerken onderscheidt men in de sociale wetenschappen coalities. Dit is een groep van personen, die een bepaald doel willen bereiken en hiertoe hun handelingen op elkaar afstellen. Een dergelijke coalitie heeft meestal een centrale figuur die leiding geeft en de handelingen coördineert. Verder is bij elk van de deelnemers een bepaalde mate van specialisatie aanwezig, die onontbeerlijk is om het gestelde doel te bereiken. Dit model leek mij bij uitstek geschikt om onderzoek te doen naar georganiseerde criminaliteit in de achttiende eeuw. Kort gezegd kon ik nu vaststellen dat een overval gepleegd werd door een coalitie en per overval kon ik vaststellen uit welke personen deze coalitie

bestond. Verder was ik nu in staat om proberen na te gaan in welke relaties al die deelnemers van een coalitie tot elkaar stonden.

Hoe moet men zich een dergelijk netwerk in het geval van criminelen nu concreet voorstellen? Het beste als drie cirkels bestaande uit onderbroken lijnen, die naar buiten toe steeds groter worden. De onderbroken lijnen geven aan dat de grenzen van de verschillende delen van het netwerk in alle richtingen doorlaatbaar zijn.

In de binnenste cirkel situeer ik de personen, die samen de inbraken of overvallen pleegden. Het domein van de coalities dus. Zij konden naar mijn mening echter deze activiteiten alleen maar ondernemen dankzij de tweede cirkel. Hierin situeer ik de personen die niet daadwerkelijk aan de overvallen deelnamen, maar zonder wie een overval nauwelijks kans van slagen had. Men moet hierbij denken aan helers, aangevers van diefstallen, mensen die de weg wijzen, herbergiers enzovoort. In het algemeen kan men stellen dat de kwaliteit van deze tweede cirkel bepalend was voor slagen of

falen van een overval. Paradoxaal genoeg was het gevaar voor de crimineel ook het grootst in deze cirkel. Doordat de relaties met personen hier niet altijd even hecht en betrouwbaar waren, was de kans op verraad altijd aanwezig.

Naast deze twee cirkels, die het eigenlijke criminele netwerk vormen, onderscheid ik nog een derde. Hierin situeer ik alle overige relaties die een persoon had. Immers een rover was niet alleen crimineel, maar maakte ook deel uit van de "normale" maatschappij. Hij onderheild ook diverse relaties met mensen uit hoofde van de sociale of culturele groep waartoe hij behoorde. In ons geval wil dat zeggen dat de rovers deel uitmaakten van wat wel de "Joodse Natie" wordt genoemd.

Uit het voorgaande zal u duidelijk zijn geworden dat het onderzoek afweek van wat normaal is in het historisch metier. Immers daarin wordt men geacht eerst doelstellingen te formuleren en dan pas het onderzoek ter hand te nemen. In mijn geval was daarvan geen sprake. Ik stuitte per toeval op

een dossier, werd nieuwsgierig, zocht verder en formuleerde pas daarna doelstellingen.
De vragen die ik mij begon te stellen waren: Wat waren het voor personen die dergelijke overvallen pleegden? Hoe gingen ze te werk? Stalen ze alles wat los en vast zat, of legden ze een voorkeur aan de dag voor bepaalde goederen? Vanwaar waren de deelnemers aan de overvallen afkomstig? Hoe waren hun persoonlijke levensomstandigheden? Wat was de reactie van de justitie? Hoe functioneerde het vervolgingsbeleid? Wat waren de uiteindelijke straffen?
In deze lezing wil ik een antwoord op de gestelde vragen geven. Een voorlopig antwoord beter gezegd, want het onderzoek is nog niet helemaal voltooid.

Het verrrichte onderzoek naar de deelnemers van het "rovers"netwerk resulteerde uiteindelijk in zo'n driehonderd namen. Hiervan kon ik zo'n tweehonderd personen beschouwen als de "harde" kern: de eigenlijke overvallers. De overige honderd personen waren helers, herbergiers en infor-

manten. Wat betreft de tijd heb ik mij beperkt tot de periode 1736-1756. Waarom juist deze periode, zult u zich afvragen? Welnu dat hangt samen met het feit dat ik het onderzoek heb opgehangen aan de persoon van Salomon Elias. Hij verscheen rond 1736 voor het eerst in de Republiek en werd in 1756, na de overval op de pastorie in Grotegast, gevangen genomen. Uiteraard werden voor 1736 ook wel overvallen gepleegd en hielden ze na 1756 niet op. Maar het kenmerk van een netwerk is dat het nooit ophoudt. Steeds worden nieuwe personen geworven en oude afgevoerd. Er is in de tijd moeilijk een grens te trekken.

Een aantal aspecten bemoeilijkte het onderzoek zeer. Een tweetal aspecten wil ik hier noemen. Het ene was de mobiele levenswijze en het ontbreken van een vaste woon- of verblijfplaats van sommige rovers. Het tweede aspect was het grote aantal pseudoniemen waaronder iemand bekend kon staan. Om een voorbeeld te noemen. Ene Abraham Izaaks stond bekend onder de namen Abraham Moses, Abraham Elias, Gabriel Abrahams en Aberling Cattemichel. Overigens

bleek dat de meeste rovers bij hun mederovers en anderen bekender waren onder hun bij- dan onder hun echte namen. Voorbeelden van dergelijke bijnamen wil ik u niet onthouden. Zo kwam ik namen tegen als: Aron Kokerneut, Izaak Kattepoot, Manke Mozes, Soppige Keetje, Salomon Paardekop, Hartog Ossekop, Slome Waterpomp, Abraham Smoelenvegter en Simon Trappeschijter.

Het verzamelde materiaal uit die periode van twintig jaar was in elk geval voldoende om bepaalde stucturen en werkwijzes te ontdekken. Die zowel geldig bleken te zijn in 1736, 1756 als ook daarna.

Voor de mensen die de overvallen uitvoerden was het niet de enige bezigheid. De meesten hadden nog een ander beroep. Voor de deelnemrs van het door mij onderzochte netwerk springen er twee beroepen uit. Namelijk dat van kruier in Amsterdam en koopman in ongeregeld goed. De groepjes rovers die de overvallen uitvoerden wisselden steeds van samenstelling. Men moet het door mij genoemde aantal van tweehonderd personen beschouwen als een reservoir. Al

gelang de omstandigheden sloot een aantal personen uit dit reservoir zich aaneen om een inbraak of overval uit te voeren. Het was ook niet steeds dezelfde persoon die de leiding had over een dergelijk groepje. Maar meestal was het wel een rover die de nodige ervaring had opgedaan en bovendien beschikte over belangrijke contacten.

Belangrijk in het "rovers"netwerk waren de helpers. Zonder overdrijving kan men zeggen dat zonder hun medewerking een inbraak vrijwel tot mislukking was gedoemd. Immers zij moesten voor een schuilplaats en afzet van de goederen zorgen.

De belangrijkste schakel in het netwerk was de informant, ook wel *baldover* genoemd. Hij of zij stelde een rover in kennis van een mogelijke buit. Dit gebeurde zowel per brief als mondeling. Indien het schriftelijk gebeurde, was de brief meestal gericht aan een betrouwbaar iemand en niet direct aan de rover zelf. Na ontvangst van de mededeling kwam de rover zelf om polshoogte te nemen. Hierbij besprak hij met de informant de te verwachten buit en de gesteldheid van het

terrein. Belangrijk was bijvoorbeeld dat het te overvallen object op niet al te grote afstand van het vertrekpunt lag. Meestal niet meer als drie of vier te voet. Zo konden de rovers namelijk de overval 's nachts uitvoeren en de volgende morgen gewoon weer op hun logeeradres zijn. Al in dit stadium werden eventuele vluchtwegen bekeken, contacten met helers gelegd en onderdak gezocht voor de aan te werven rovers. Nadat de aanvoerder zich aldus een beeld had gevormd nodigde hij een aantal deelnemers uit het "rovers"netwerk uit. Hierbij werd vooral gelet op de voor elke overval weer andere specifieke kwaliteiten. Hierbij moet men denken aan het goed kunnen omgaan met wapens, het kunnen openen van sloten of het openboren van vesters.

Had de aanvoerder eenmaal de groep samengesteld, dan begaf men zich naar een plaats of stad dichtbij het te overvallen object. Vaker een stad dan een dorp. De reden hiervoor is natuurlijk dat men in de stad minder opviel. Hier werd vervolgens het hele plan nogmaals doorgesproken, eventueel gewijzigd en de taken verdeeld. Een deel van de groep

verkende nog eens de omgeving. Men wilde zo min mogelijk aan het toeval overlaten. Op de dag van de overval reisden de rovers dan in kleine groepjes naar een voorafgesproken punt. Meestal op niet meer dan een half uur van de plaats van overval. Vanaf hier vertrok de hele groep om de overval snel uit te voeren. Inmiddels liep het dan tegen middernacht, zodat de bewoners in de buurt sliepen.

De meest gebruikelijke wijze om het huis binnen te dringen was via het lichten van een venster uit de sponningen. Ook werd wel eens eenvoudigweg de deur geramd met een boomstam of stevige paal. Eenmaal binnen werden de bewoners vastgebonden en gekneveld. Vervolgens werd gevraagd waar zich het aanwezige geld bevond. Het kwam zelfs voor dat men een precies bedrag vroeg. Immers de aanbrenger wist vaak precies wat er te halen viel. Weigerden de slachtoffers, dan werd de ondervraging voortgezet: alleen wat ruwer nu. In de meeste gevallen was men dan wel bereid de nodige informatie te verschaffen. Eventueel braken de

rovers met meegebrachte werktuigen kasten en kabinetten open.

Een overval duurde meestal niet meer dan een uur. Dan verdwenen de overvallers weer. Na de overval werd de buit verdeeld in een aantal porties. Maar wel werden hier eerst de kosten van afgetrokken. In de regel kregen deelnemers en baldover een gelijke portie. Doch hier werd niet altijd strikt de hand aan gehouden. Het kwam ook wel voor dat een rover voor zijn deel van de geldbuit een deel van eventueel buitgemaakte goederen kocht.

Na de overval en eventuele verdeling van de buit liep men in geforceerde dagmars terug naar het uitgangspunt. De rovers probeerden koste wat het koste voor het aanbreken van de dag terug te zijn. De overval was dan nog niet bekend en men had nog tijd zijn zaakjes te regelen.

Alles ging zo snel in zijn werk en was zo goed georganiseerd, dat de justitie meestal achter het net viste. Slechts toeval of zorgeloosheid van de rovers was er de oorzaak van dat ze gearresteerd werden.

In het voorgaande heb ik mij veroorloofd wat algemene opmerkingen te maken over structuur en werkwijze van roversbenden in de Republiek. Ik heb dit gebaseerd op verzameld archiefmateriaal uit de periode 1736-1756. Zo wist ik het bestaan te achterhalen van een "rovers"netwerk, waarvan de harde kern bestond uit zo'n tweehonderd personen. Leden van deze groep voerden in steeds wisselende samenstellingen overvallen uit. Bij de uitoefening van hun handwerk konden deze personen rekenen op een groot aantal informanten en andere personen, die allerlei hand- en spandiensten verrichtten.

In het vervolg wil ik aan de hand van de in 1756 gepleegde overval op de predikant Smook iets dieper op structuur en werkwijze van het netwerk ingaan.

De overval zelf werd uitgevoerd door zes personen. In totaal echter waren zeker zestien personen op een of andere manier bij de overval betrokken. De eerste vraag die zich voordoet is

natuurlijk: wie waren deze personen? En op welke manier waren hun levens met elkaar verknoopt?
Overvallers waren vrijwel nooit op de hoogte van de lokale omstandigheden. Ze moesten vertrouwen op informanten en helpers. Bij de overval op Smook vervulde Lea Levie de rol van informant of baldover. Zij was in 1712 te Frankfort am Main geboren. In 1736 vestigde ze zich in Amsterdam. Ze woonde daar in de jodenbuurt naast Liebman Koolboer: een van de overvallers, die ze al uit Duitsland kende. Vanaf 1740 tot 1747 had ze in Leeuwarden gewoond. Hier huwde ze met David Jacobs. Vanaf eind 1747 woonde ze in Groningen. Samen met haar man exploiteerde ze in Groningen een slaapstee. Sommige leden van de bende kende ze al uit Duitsland. Zo had ze bijvoorbeeld voor 1736 een verhouding met Salomon Elias. En ook de overvaller Jochiel kende ze nog uit Duitsland. Samen met genoemde personen had Lea in 1736 deel genomen aan de overval op een kerk in de buurt van Keulen. De andere drie rovers kende ze niet zo lang. Lange Joseph had ze voor het eerst in 1752 ontmoet. Met Abraham

Mokkel had ze voor het eerst in 1755 kennis gemaakt. De laatste rover, dikke Joseph, kende ze ook eerst kort.

De leider van de expeditie naar Grootegast was in handen van Salomon Elias. Hij was ongeveer 1710 in Warburg, een stadje tussen Kassel en Paderborn, geboren. Sinds 1736 verbleef hij in de Republiek. Zowel in Duitsland als in de Republiek had hij een groot aantal inbraken en overvallen gepleegd. Hiervoor was hij ook meerdere malen bestraft. Met alle leden van de bende had hij voor 1756 meerdere overvallen gepleegd. Ook alle helpers kende hij persoonlijk. In de archiefstukken wordt hij vanaf 1752 als "hoofdman" van het "complot" aangeduid.

Het moge duidelijk zijn dat Lea Levie, de informante, en Salomon Elias, de leider, de centrale figuren waren in de coalitie die de overval op Smook ondernam. Bij deze twee kwamen alle draden bijeen. Zij kenden samen alle leden en helpers.

Nu wil ik u aandacht vragen voor de wijze waarop de overval werd voorbereid en uitgevoerd. De overval in Grootegast kan

gezien worden als een schoolvoorbeeld voor de werkwijze van de bende.

Eind oktober 1755, dus zo'n vier maanden voor de overval, had Lea Levie een brief naar Amsterdam verstuurd. Hierin maakte ze in bedekte termen gewag van de mogelijkheid om een grote slag te kunnen slaan. Hoe Lea aan deze informatie was gekomen werd later duidelijk uit de verhoren. Een tweetal personen uit Groningen, die tot de helpers gerekend moeten worden, hadden haar op Smook attent gemaakt. Deze twee hadden hun informatie verkregen tijdens hun handelstochten op het platteland. Beiden waren marskramers.

Begin november 1755 verscheen de oude Jochiel. Hij moest polshoogte nemen. Samen met een van de marskramers vertrok hij naar Grijpskerk. Hier maakten ze halt bij een joodse slager Deze persoon zou later een belangrijke rol spelen bij de vraag of de overval al dan niet moest doorgaan. De oude Jochiel leende koopwaar van de marskramer die hem vergezelde. Hiermee gingen ze samen op weg naar Grootegast om de situatie in ogenschouw te nemen. De uitkomst van de

verkenning was dat oude Jochiel geen vertrouwen in de onderneming had. Naar zijn menig lag Grootegast te ver van Groningen. Bovendien was de weg er naar toe slecht.

Lea had echter een alternatief bij de hand. Aan een van de singels in de stad Groningen woonde een dove Juffer, die er warmpjes bij zou zitten. Oude Jochiel zag hier ook wel brood in. Hij vertrok naar Amsterdam om de andere leden van de bende op de hoogte te stellen. Begin december arriveerden de bendeleden in Groningen. Ze reisden in groepjes van twee, waarbij ze zich voordeden als kooplieden. Dit was een voorzorgsmaatregel. Zo probeerden de overvallers te voorkomen, dat men hen met elkaar in verband bracht. De overval op het huis van de dove Juffer mislukte evenwel. Dit lag niet aan de organisatie. Die was perfect. Een van de vrouwen van de bendeleden had namelijk een kamer gehuurd naast het huis van de dove Juffer. De bedoeling hiervan was dat zij zo beter in staat was een afdruk van de sleutel in klei te maken. Want een specialiteit van een van de bendeleden was het vervaardigen van valse sleutels.

Na het mislukken van deze overval kwam Grootegast toch weer ter sprake. Elias reisde met lange Joseph en een van de marskramers naar Grootegast om nog eens de boel te verkennen. De uitslag hiervan is onbekend. Maar kennelijk bleef men van mening dat de overval te riskant was. Want eind december vertrokken alle bendeleden langs verschillende wegen weer uit Groningen naar Amsterdam. Begin februari waren sommige rovers evenwel opnieuw in Groningen aanwezig. De predikant verklaarde dat een van de twee bij hem aan huis was geweest en een hazevel van de dienstmeid had gekocht. Dit mag misschien een onbelangrijk detail lijken. Het karakteriseert wel de voorbereiding. Want bij zijn eerste bezoek aan Groningen in 1752 trad lange Joseph ook op als vellenkoper. In de tussentijd had dezelfde groep een overval gepleegd op de kerk in Bussum, waarbij een vrouw het leven had gelaten.

Terug in Groningen vond opnieuw overleg plaats. De eerdere bezwaren bleven bestaan. Hierop werd een van de helpers naar Grijpskerk gestuurd. Hij kreeg de opdracht om met de

daar wonende joodse slager te onderhandelen. De slager stemde erin toe dat voor en na de overval zijn huis als ontmoetingsplaats werd gebruikt. Hiermee waren eerdere bezwaren van de baan.

Om een lang verhaal kort te houden. Eind februari arriveerden alle bendeleden in de stad Groningen. Twee van de helpers reisden met twee bendeleden, als koopman vermomd, opnieuw naar Grijpskerk en vandaar naar Grootegast. Ze bleven tot laat in de avond in de buurt van de pastorie rondhangen om te zien waar de dominee en de meid sliepen. Verder was het de bedoeling om goed vertrouwd te raken met de topografische omstandigheden.

De overval werd bepaald op de nacht van maandag op dinsdag. Dat wil zeggen van acht op negen maart. Twee rovers reisden al vier dagen voor de overval af naar Grijpskerk. Op de dag van de overval zelf vertrokken 's middags om twaalf uur twee andere bendeleden met de schuit uit Groningen. Salomon Elias, de leider, en de oude Jochiel, zijn luitenant, vertrokken 's middags om drie uur met de boot

naar Grijpskerk in het gezelschap van een helper. Vooraf had een andere helper, Benjamin Mozes, een breekijzer gekocht. Hij zorgde bovendien voor waslichtjes. Het breekijzer werd door Salomon Elias in "een geheime zak" van zijn jas meegevoerd. Behalve een praktische had het breekijzer ook een symbolische functie. Het was namelijk alleen aan de leider van een overval voorbehouden om dit werktuig te hanteren. Het was zogezegd een symbool van zijn waardigheid.

De bendeleden hadden vooraf afgesproken om elkaar in Lutjegast, ongeveer een half uur gaans van Grootegast, onder bescherming van de duisternis te ontmoeten. Van hieruit begaf het hele gezelschap zich naar het huis van de predikant. Hier kwamen ze tegen middernacht aan. Twee rovers bleven de wacht houden. Hiervoor werden de twee gekozen die een lange baard droegen. Dit om de kans op identificatie door de bewoners van de pastorie zo klein mogelijk te maken. De rest van het gezelschap kwam het huis binnen door het lichten van een raam uit de sponning.

Twee van de rovers begaven zich naar de kamer van de meid en twee naar de kamer van de predikant. De laatste dacht, zo zei hij in zijn verklaring, last te hebben van een kwade droom. Hij werd snel en hardhandig van dit denkbeeld afgeholpen. Zonder op zijn woorden te letten bonden de twee overvallers de predikant vast. Hierna vroegen ze de man waar hij zijn duizend gulden verstopt had. Zoals nog zal blijken waren de twee waarschijnlijk precies op de hoogte van de buit die in 's mans huis te halen viel. In totaal bleven de rovers zo'n twee uur in het huis van de predikant. Ze braken alle kasten open en verdwenen vervolgens met de buit naar Grijpskerk. Ten huize van de joodse slager aldaar werd het geld verdeeld. Andere buitgemaakte goederen werden mee naar Groningen genomen. Vanaf hier vertrok het gezelschap in hoog tempo naar Groningen. Tegen vier uur 's nachts werd de groep in Niezijl gesignaleerd. Een getuige zag eerst een groep van vijf en kort daarna een groep van drie passeren. Dit stemt niet overeen met alle andere verklaringen, waarin steeds sprake is van zes

rovers. We komen hier nog op terug. Rond zeven uur arriveerde de groepjes in de stad.

We maken het verhaal van de overval af. 's Avonds kwam de slager uit Grijpskerk het bericht brengen dat de meid van de predikant tijdens de overval gestorven was. Hierop maakten alle rovers, op een na, zich snel uit de voeten. Ook de helpers begonnen onraad te ruiken en maakten aanstalten om te verdwijnen.

Merkwaardig genoeg is de omvang van de buit uit de gerechterlijke stukken niet bekend. In zijn verhoor maakte de predikant melding van een geldbedrag en zilveren gebruiksvoorwerpen. Het gewicht hiervan schatte hij op zeven pond. Elias verkocht later in Amsterdam vier pond zilver aan een heler. Hiervoor kreeg hij 128 gulden. De preciese verdeling van de buit is evenmin bekend. Wel weten we dat de helpers achttien gulden de man kregen. Uit een krantenbericht weten we evenwel dat er ook een bedrag van ongeveer duizend gulden was buitgemaakt.

Ik ben, zover als te tijd mij dat toestond, in detail ingegaan op de overval op de predikant Smook in Grootegast. De voorbereiding en uitvoering hiervan boden een unieke kans om zicht de krijgen op de werkwijze van een roversbende in het midden van de achttiende eeuw. Wat betreft de voorbereiding hebben we kunnen zien hoe belangrijk de rol van de informant was. Deze was vrijwel exact op de hoogte van de buit die bij de predikant te halen viel. We zagen ook dat persoonlijke banden tussen informant en de bendeleden een grote rol speelden. Informant en bendeleden kenden elkaar vaak al jaren.

Illustratief in de zaak Smook is verder de consencieuze voorbereiding van de overval zelf. Het geeft aan dat de rovers de risico's die ze liepen zo minimaal mogelijk probeerden te maken. Alle onderdelen van het plan moesten nauwkeurig kloppen. Vandaar ook de vele verkenningstochten. Ook in het verdere verloop van de overval zien we dit terug. Bijvoorbeeld dat de overvallers van verschillende kanten en in verschillende groepjes reisden. Dat ze zich voordeden als kooplieden. Naar

mijn mening allemaal weloverwogen beslissingen om de risico's zo klein mogelijk te maken. Het geeft aan dat de rovers hun bezigheden als een beroep zagen, dat zo goed mogelijk moest worden uitgevoerd. En de dood van de dienstmeid van Smook moet in dit verband dan ook gezien worden als een bedrijfsongeval. Weliswaar met een noodlottige afloop, maar toch een bedrijfsongeval.

Het grootste bedrijfsrisico's waar de rovers mee te maken hadden was natuurlijk de justitie.

Het dossier naar aanleiding van de overval op predikant Smook stelt ons in staat inzicht te verkrijgen in de werkwijze van de justitiële autoriteiten. Hoe werd bijvoorbeeld het gerechterlijk vooronderzoek uitgevoerd? Welke procedure volgde de justitie? Wat was de kwaliteit van het gerechterlijk vooronderzoek?

Een van de zaken die de rovers ongetwijfeld in de kaart speelde was de inefficiëntie en het gebrek aan mankracht van politie en justitie. Weliswaar bestond op het platteland een

soort politieorganisatie: roo roedes genoemd. Maar deze organisatie was volstrekt onvoldoende. Vaak was er in een kerspel niet meer dan één roo roede en wat betreft zijn functioneren was ook nog eens precies vastgelegd wanneer en hoe laat hij zijn rondes zou moeten lopen. Dientengevolge was dus een ontmoeting met een politieagent wel erg gemakkelijk te ontlopen. Maar zelfs als een dergelijke achttiende eeuwse politieagent getuige zou zijn geweest van een overval, is het maar zeer de vraag of hij iets gezien zou hebben? Of hij er niet de voorkeur aan zou hebben gegeven niets te hebben gezien? Want ook de bewapening van de roo roede was meestal niet van dien aard, dat het een eventuele euveldader schrik aanjoeg.

Een andere omstandigheid waar rovers gebruik van konden maken was de verbrokkelingen van de gerechterlijke organisatie. Binnen elk gewest bestonden verschillende rechtskringen. In het ene gewest meer dan het andere. In het gewest van Stad & Lande waren veel rechtskringen aanwezig. Inmenging in de bevoegheden van lokale autoriteiten door

regionale instanties gebeurde slechts na grote aarzeling. In de provincie van Stad & Lande vertegenwoordigde de Hoge Justiekamer het hoogste gezag binnen het gewest.

Het dossier Smook is illustratief voor de hiervoor geschetste verbrokkeling. Zoals we weten vond de overval plaats in de nacht van acht op negen maart 1756. Vrij kort na de ontdekking, 's morgens op negen maart, was de grietman van het gericht Westerdeel-Langewold ter plaatse om proces-verbaal op te maken. Een dag later, op tien maart, stelde de procureur-generaal (een soort van officier van justitie) van de Hoge Justiekamer dit college in kennis van de overval. De procureur-generaal vroeg verder toestemming alle middelen in het werk te stellen teneinde de daders te achterhalen. Dit werd geweigerd. Wel stond men hem toe in nauw overleg met het plaatselijk gerecht informatie in te winnen, maar zelfstandig mocht hij geen stappen ondernemen. Twee weken later, vijfentwintig maart, kreeg de procureur-generaal meer speelruimte. Hij mocht nu alle toegestane middelen gebruiken, uitgezonderd het arresteren.

Op dertig maart, dus bijna drie weken na de overval, verschenen de twee grietmannen van het gericht van Westerdeel-Langewold voor de Hoge Justitiekamer. Ondanks al hun naspeuringen, zo zeiden ze, waren ze er niet in geslaagd te ontdekken wie de daders waren. Vanwege de ernst van de zaak vonden ze, dat de daders gearresteerd en gestraft behoorden te worden. Omdat zij hiertoe niet in staat waren vroegen ze of de Hoge Justitiekamer de zaak wilde overnemen. Dit college wilde wel, maar pas nadat grietlieden dit verzoek schriftelijk zouden indienen. Het schriftelijk verzoek kwam op drie april binnen. Salomon Elias, de hoofdman van het groepje inbrekers, was toen al meer dan veertien dagen uit de stad verdwenen.

Uit voorgaande blijkt overduidelijk hoe de verbrokkeling van de justitie overvallers in de kaart kon spelen.

Deze verbrokkeling belette de procureur-generaal weliswaar in zijn onderzoek, maar helemaal op non-actief liet hij zich ook niet stellen. Via contacten met verklikkers wist hij op vijfentwintig maart zeker dat de overval door een bende joden

was gepleegd. Verder was hem de naam van Lea Levie, de aanbrengster van de overval, ter ore gekomen. Zij werd op negentwintig maart verhoord. Wat precies de taktiek van de procureur was, is moeilijk te achterhalen. Maar een dag later onderschepte hij op het postkantoor een in het Hebreeuws geschreven brief van de man van Lea Levie. In deze brief werd een aantal bendeleden in Amsterdam aangeraden zo snel mogelijk de benen te nemen. Omdat, zoals het in de brief heette, "het vuur stark brant". In deze brief werden de namen van de meeste overvallers genoemd. Het lijkt erop dat de procureur Lea het vuur na aan de schenen legde in de hoop dat zij zich op een of andere manier zou verraden. Het feit dat de procureur een dag na het verhoor van Lea een brief liet onderscheppen, lijkt mij erop te wijzen dat hij min of meer wist -in elk geval hoopte- dat Lea zoiets zou doen.

Het belangrijkste middel van de procureur waren zijn contacten met autoriteiten in andere plaatsen in de Republiek. Zowel gevraagd als ongevraagd waren zijn collega's elders hem behulpzaam bij het verstrekken van inlichtingen. De

procureur in Den Haag schreef zijn collega in Groningen bijvoorbeeld dat hij "...eenige kennis van 't voorschreven geval had en zoo het geheugen mij niet bedriegt dat het hof van Groningen de apprehensie van eenige suspecte jooden..." vroeg. In deze brief, bijna een jaar na de overval geschreven, maakte de Haagse procureur melding van het verblijf van de man van Lea Levie in Den Haag.

Het feit dat de verdachten joods waren, plaatste de procureur voor extra moeilijkheden. Het merendeel van de in de Republiek wonende joden sprak nog Jiddisch. Via deze taal konden verdachten ongemerkt boodschappen aan elkaar overbrengen. De procureur loste dit op door de gevangen apart te houden. Bij confrontaties van verdachten en getuigen liet hij een Jiddisch sprekend persoon achter een kamerscherm plaats nemen om zodoende "...alle heimelijke correspondentie en culensie, die somstijds voorvallen te konnen nagaan en ontdecken...".

Via "secrete informatie", zoals het genoemd werd, en verhoren van gearresteerde verdachten probeerde de procureur

het wettig en overtuigend bewijs te leveren. Dit was niet gemakkelijk. De verdachten probeerden uiteraard hun eigen aandeel zo klein mogelijk voor te stellen. Door middel van getuigenverklaringen en confrontaties van de verschillende verdachten met hun eigen en andermans verklaringen trachtte de procureur de verdachten een bekentenis te ontlokken. Uit het dossier blijkt dat het de procureur waarschijnlijk redelijk is gelukt de overval te reconstrueren en het aandeel van de afzonderlijke verdachten daarin vast te stellen. De hoofdverdachte, Salomon Elias, weigerde elke bekentenis. Zelfs toen de bewijzen tegen hem zich torenhoog opstapelden. Ook de toepassing van de tortuur of pijnlijke ondervraging kon hem niet tot andere gedachten brengen. Dit was niet zo verwonderlijk. Salomon Elias wist waarschijnlijk precies wat hem te wachten stond als hij bekende: namelijk de doodstraf. In het toenmalige rechtssysteem in dit gewest kon iemand alleen tot de doodstraf veroordeeld worden als hij buiten pijn en banden een bekentenis aflegde. En de procureur nam met niets anders dan de doodstraf genoegen. Er moest

waarschijnlijk een voorbeeld gesteld worden. Het voorlopige vonnis dat het Hof over Salomon Elias uitsprak luidde dan ook dat hij "...overgebragt zal worden in het provintiale tugthuis om aldaar met zijner handen arbeid de kost te verdienen, heen ter tijd het de Goddelijke voorsienigheid moge behagen nadere ontdekking van de waarheid tot overtuiging van dese hartnekkige booswicht te verlenen om dan vervolgens bij het Hof..." definitief te worden gevonnist.

Overigens waren de kosten die door justitie gemaakt werden enorm. Alleen al in de zaak Smook werd een declaratie ingediend van tweeduizendzevenhonderdtweeënzeventig gulden, vijf stuivers en vier duiten. Een voor die tijd enorm bedrag.

In het begin van dit verhaal vertelde ik U dat zo'n twintig man bij de overval betrokken waren, waarvan zes man daadwerkelijk de overval pleegden. De rest waren helpers of helper-helpers. Van deze hele groep van twintig personen werden vijf personen gehoord of gearresteerd, die behoorden tot de groep van helpers of helper-helpers. Van deze groep

werden alleen Lea Levie, de aanbrengster, en Jacob Lopez, de wegwijzer, veroordeeld tot geseling en verbanning. De man van Lea, die de waarschuwingsbrief had geschreven, ging vrijuit. Evenals twee andere personen: waarvan de één als wegwijzer had gefunctioneerd en de ander het gebruikte breekijzer had gekocht.

Van de personen die daadwerkelijk de overval uitvoerden kon alleen Salomon Elias gearresteerd worden. En dat was nog aan zijn eigen onvoorzichtigheid te danken ook. Iemand die erop uit was gestuurd om de overvallers te waarschuwen trof van de zes er nog vier te Amsterdam aan. Waaronder Salomon Elias. Alle bendeleden waren verstandig genoeg te vluchten, maar Salomon zei dat hij een koopman was en men hem toch niets kon maken.

Indien we spreken in termen van een golfwedstrijd, dan is het duidelijk dat midden achttiende eeuw de justitie ten opzichte van de georganiseerde criminaliteit de match met een handicap begon. In een tijd waarin de overheid voor haar communicatie was aangewezen op brieven en personen, die

zich slechts te voet, te paard, per koets of trekschuit konden verplaatsen, kon een goed geïnformeerde groep het overheidsapparaat gemakkelijk te snel af zijn.

In het voorgaande heb ik getracht aan te geven dat het bestaan van een crimineel netwerk niet alleen in de verbeelding van de autoriteiten bestond. Dat er dus wel degelijk goede gronden waren voor de uitvaardiging van plakkaten om dit fenomeen te beteugelen. Dat echter de hun tot beschikking staande mogelijkheden te beperkt waren. En dat de rovers al dan niet bewust handig gebruik van deze beperkingen konden maken om uit handen van de justitie te blijven.

Blijft natuurlijk de vraag open waarom deze mensen van het rechte pad afweken. Er is wel eens een causaal verband verondersteld tussen armoede en criminaliteit. Het kan een factor zijn geweest, maar zeker niet de enige. Immers niet alle armen gingen op het dievenpad.

Voor de beantwoording van de vraag is het wellicht nuttig enige aandacht te schenken aan de situatie in de Republiek in de achttiende eeuw.

Een belangrijke sociale verandering in de West-Europa sinds de Middeleeuwen is het proces dat leidde tot de vorming van een grote groep van loonafhankelijken. In tijden van crises verpauperden omvangrijke groepen van de bevolking. De tweede helft van de achttiende eeuw was een periode van een dergelijke crisis. Ten gevolge van oorlogsomstandigheden, hoge voedselprijzen, een toename van de bevolking en slechte economische omstandigheden, vervielen grote groepen mensen tot armoede. De mazen in het sociale netwerk waren dermate groot, dat een belangrijk deel van deze armen was gedwongen een zwervend bestaan te leidden. Door middel van bedelarij probeerden zij letterlijk aan de hongerdood te ontsnappen. Het waren vooral de bewoners van het platteland, die regelmatig de beurs moesten trekken. Soms ook verenigden bedelaars zich in groepsverband. Zij schroomden

dan niet om bewoners van afgelegen hoeven en huizen onder bedreiging geld en voedsel af te persen.

Onderzoek naar de omvang van het probleem van bedelarij en de overlast die het de plattelandsbevolking bezorgde, is niet aanwezig. Getuige de vele klachten van bewoners en bijvoorbeeld kerkeraden moet het wel omvangrijk zijn geweest. De autoriteiten reageerden hierop met de afkondiging van plakkaten. Hierin waren allerlei maatregelen opgenomen om bedelaars te weren. Het werd bewoners zelfs toegestaan in bepaalde gevallen bedelaars te doden. De overheid liet het niet bij papieren maatregelen. Ze organiseerde bijvoorbeeld klopjachten op bedelaars.

Behalve bedelen bestonden er in de maatschappelijke marge nog andere manieren om aan geld te komen. Hieronder reken ik het vertonen van kunstjes, tentoonstellen van lichaamsgebreken, het maken van muziek, bedrijven van hazardspelletjes en het lopen met een mars. Naar analogie van hun positie in de maatschappij kan men deze groep betitelen als marginalen. De groep van "marginalen" kon op sommige

momenten, volgens voorzichtige schattingen, wel zo'n tien procent van de totale bevolking uitmaken.

Binnen de zoëven geschetste groep van marginalen namen de joden een aparte plaats in. Hun sociale uitzonderingspositie was formeel door de overheid vastgesteld. Wat betreft woonrecht, beroepsuitoefening en openbare godsdienstbelijding waren de joden aan wettelijke beperkingen onderworpen. Weliswaar verschilden deze beperkingen in tijd en plaats, maar helemaal afwezig waren ze nooit. Het gevolg hiervan was dat een jood, ongeacht zijn rijkdom, nooit dezelfde sociale status kon verwerven als een niet-jood. Er was altijd een grens die hij onmogelijk kon overschrijden.
Als gevolg van deze beperkingen konden joden slechts in een klein gebied van het economisch spectrum werkzaam zijn. In de groot- en geldhandel. In enige vrije beroepen die niet of nog niet door gilden waren gereglementeerd, zoals graveurs en horlogemakers. En soms werden joden ook toegelaten tot de

koopliedengildes. Voor de overgrote meerderheid der joden bleef alleen het opkopen en handelen in gedragen kleding, de verwerking van huiden, het slachten en het uitventen van allerhande waren en ongeregelde handel over. Over het algemeen beroepen met een laag sociaal aanzien. Beroepen ook waarvan de uitoefening met een grote mate van mobiliteit verbonden was.

Wat betreft een antwoord op onze vraag naar het hoe en waarom sommige mensen deel gingen uitmaken van, in ons geval, een joods crimineel netwerk, is geen eenduidig antwoord te geven. Een aantal factoren speelde hierbij een rol. De wettelijk vastgestelde marginale positie van de joden; de armoede waartoe dit leidde; de mobiele levenswijze, die met de daaruit voortvloeiende talrijke contacten en een veelheid aan informatie één van de belangrijkste taktische kwaliteiten van joodse rovers vormden; de etnische binding, waardoor het voor joodse rovers makkelijker was een beroep te doen op de solidariteit van geloofsgenoten.

Maar uiteindelijk zijn dit alles randvoorwaarden: iedereen zette ooit op enig moment zelf de stap om deel uit te maken van een criminele organisatie.

Tenslotte wil ik U nog opmerkzaam maken op het lot van een tweetal bendeleden. Het gaat hierbij om de uit Hamburg afkomstige lange Joseph. Ook wel Joseph Wandsbek of Jeijsel Eppelborn genoemd. Op vijftien oktober 1759 werd hij met nog een aantal andere rovers in Mannheim ter dood gebracht. Een ander bendelid werd op twee april 1760 in Weesp ter dood gebracht.

Wat Salomon Elias betreft: na diverse pogingen wist hij in 1786 uit het Groninger tuchthuis te ontsnappen.